

FIKCIÓ

Referencia és valóság különválasztása, a fikció meghatározása a 18. század végén merült fel az irodalomkritikában és a nyelvfilozófiában, a 20. században pedig az olvasáshoz kapcsolódó metaforákkal együtt más tudományokban is megjelent: mint az antropológia és a múzeumtudomány. A társadalomtudományi tendenciaként is értelmezhet **szubjektív múzeum, illetve a **részvétel és együttműködés** múzeumi gyakorlata viszont nemcsak az olvashatóság és az érthetőség szempontjaira mutat rá, hanem a befogadó és a szerző átalakuló stratégiáit is láthatóvá teszi.**

Fikció és nemzet

A fikció fogalma a filozófia, a szépirodalom és az irodalomelmélet közegéhez tartozik, azonban nem csak itt jelenik meg a fikció mint stratégia, (meg)közelítési mód és módszertan. A kulturális antropológiában a fikció egyszerre műfaji – az empirikus leírás része –, illetve értelmezői és befogadási konstrukció – amely a megfigyelésekben, a leírásokban és a bemutatásokban a szubjektív szempontot jelenti. A fikció tehát nemcsak a tényszerűséggel szembeni alternatíva, hanem a szubjektivitás egyfajta kísérőfogalma is.

Az irodalomelméletben a fikció az irodalmi szöveg szemantikai tartományához tartozik, azonban gyakran magában foglalja a történetmesélés, a narratíva, a nyelv, a szöveg, a megértés és az imagináció fogalmait is. A mai értelemben vett szépirodalom a 18. század végén alakult ki, és ez **a fikcióról** való gondolkodás változásával is járt – elsősorban a mű és a valóság összefüggését illetően. A fikcióval foglalkozó elméletek gyakran hivatkoznak az elbeszélés teremtő erejére: ahol az elbeszélés kijelöli a valóság kezdőpontját, ezáltal meghamisítja a valóságot, ugyanakkor teremtő folyamatot is indít, amelyben a megértésnek stádiumai vannak.

Hermann Veronika: Művészet és a valóság viszonyáról már Arisztotelész *Poétikacímű* művében is olvashatunk. Arisztotelész szerint a művészet (így az irodalmi szöveg is), duplán utánzás: a platóni mimézisfogalom szerint ugyanis minden, amit valóságnak gondolunk, már leképeződés. A cselekvésnek nincs eleje és vége, de a történetmesélés a történetet keretbe emeli, ezáltal lesz eleje, közepe és vége. A történetmesélésben cselekvésből történés, mimézisből és poézisből pedig szintézis válik (Arisztotelész 1974).

A fikció, az irodalmi szöveg és az olvasó viszonya egymáshoz az elmúlt kétszáz évben jelentősen

átalakult. A fikció illékony elgondolásai pedig a szépirodalom és a nyelv fogalmait is alakították: így jutottunk el a 19. századi, mitológiára és fikcióra épülő nemzeti eredetmondáktól a posztmodern szépirodalom és metafikció beszédmódjához. Ez a változás viszont nem független a tudás, a tudásfelhalmozás és -rendszerezés stratégiáinak változásától sem. A múzeumok a 19. században identitásképző funkcióval is rendelkeztek: a nagy nemzeti múzeumokban a felhalmozott tudásból, a tárgyakból és dokumentumokból olyan narratívákat hoztak létre, amelyek a látogató fejében például a nemzet önelbeszélésévé, a nemzet nagyságának történetévé álltak össze. A szépirodalomhoz képest a múzeumokban a reprezentáció politikájának eltérő stratégiáival találkozhatunk, a bemutatási mód mégis gyakran ideologikus narratívákra épül. A látogató ezekben a múzeumokban hasonlóan mozgott, mint egy történelmi regényben vagy eposzban: amely felvonultatta az ismeretek egy rendszerét, ugyanakkor kialakította a gyakorlatot, amelyben a néző/olvasó a történet-szálak közötti réseket fikcióval töltötte ki. A kulturális termékek és hatalmi struktúrák összefonódását írja le Tony Bennett kiállítási komplexum (*exhibitionary complex*) fogalma: tanulmányában Michel Foucault szubjektum- és hatalomfelfogása alapján amellel érvel, hogy a 19. századi múzeumi paradigma nemcsak a gyűjteményhez és a kiállításához, hanem a kor más kulturális produktumaihoz és intézményeihez, vizuális látványosságaihoz és a társadalmi nyilvánosság színtereihez kapcsolódott. Bennett szerint „a kiállítás és a vásárövezetek” összekapcsolódása hozta létre a dolgok, a tárgyak és az emberek azon rendjét, amelyben a koloniális kultúra, a fehér felsőbbrendűség és a mindent kisajátító, domináns (férfi) tekintet testet öltött (Bennett 2012). Ezt a paradigmát erősítették az egyes európai nemzeti szépirodalmak is, amikor fiktív őstörténetük megalkotásával hoztak létre magukat egymáshoz tartozónak érző közösségeket.

A nemzeti közösséget vertikálisan felrajzoló Benedict Anderson a nemzet meghatározásának három paradoxonját írja le. Ebből az egyik a nemzet szociokulturális fogalmának egyszerre egyetemes és partikuláris jellege között feszülő ellentét. A nemzetek „feltalálását” pedig nem a „hamisítás”, hanem az „elképzelés” műveletével azonosítja: így kapcsolja össze a közösség építését és kitalálását a fikcióval. *Elképzeltek közösségek* elméletével arra kereste a választ, hogy melyek azok a fikcióval leírható folyamatok, amelyek annak ellenére teremtik meg a közösség képzetét, hogy tagjai ismernék egymást (Anderson 2006).

A 19. században a „nemzeti tudomány” tehát szövegszerűen is legitimálta a nemzetet, és létrehozta a nemzetközösség fikcióját: egyfelől közösségként beszélt róla, másfelől „történelmet”, „kultúrát” és nemzeti (anyanyelvi) irodalmat rendelt hozzá. A „nemzeti tudomány” és a „nemzeti önelbeszélés” egymást legitimálták. És ebben a kölcsönhatásban a tudományos szöveggént számon tartott irodalomtörténeti munkákat is lehet szépirodalomként vagy metafikcióként olvasni, ahogy a szépirodalom is válhat a történelem, illetve az egyéni, kulturális és közösségi emlékezet legitim hordozójává.

Fikció és reprezentáció

A nyelvfilozófiából és a nyelvészetből kialakuló irodalomtudomány a 20. század elején a fikció és az elbeszélés közötti kapcsolatot kezdte vizsgálni. A korai strukturalizmus még a formalizmusból ismert forma-fogás-funkció hármast tartotta fő elemzési szempontnak, később a hangsúly áttevődött az irodalmi nyelv sajátosságaira, illetve a prózai és poétikai különbségekre. A kommunikációs modelljéről ismert Roman Jakobson nyelvész szerint az emberben (befogadóban) van egy általános tudáshalmaz, ebből a szöveg olvasásakor kiválogatja azokat az elemeket, amelyek a megértéshez szükségesek (szelekció), majd ezeket egy rendszer alapján összerakja (kombináció). A rendszer működése a szöveg és a valóság viszonyának függvénye (Jakobson 1969). Jakobson elméletében a fikció tehát nemcsak helykitöltés vagy értelmezői-befogadói stratégia, hanem a kommunikáció ágense.

A 20. században a posztstrukturalizmus, a hermeneutika és a dekonstrukció határozta meg a fikcióról, a fikció és a valóság különválasztásáról kialakult irodalomtudományi diskurzust. A szerzői nyelv egyszerre teremt meg, kelti életre, erősíti meg és igazolja azt, amit létrehoz: vagyis alkot és legitimál egyszerre. A kulturális antropológiában a *writing culture*-vita egyik fő belátása, hogy az etnográfia jelentős része nem a kutatott közösség, hanem a megfigyelő kutató identitását helyezi a középpontba. Hasonló gondolat jelenik meg az irodalomtudomány azon irányzataiban, amelyek a szöveget a kultúrával együtt, egyszerre textuális és rituális entitásnak tekintik. A tudományos objektiváció sok esetben találkozhat a szerző személyes meggyőződéseivel, szociokulturális környezetével és esztétikai preferenciáival: tehát az „üres” helyeket nemcsak az olvasó, hanem a kutató is a fikció segítségével tölti meg tartalommal. Ahogyan az irodalmi szöveg, úgy a leírt vagy kiállított kultúra esetében sem beszélhetünk a *másik* maradéktalan megértéséről. Így a fikciónak a **többszólamúság** kialakításában is szerepe van: kinek a hangja jelenik meg, hogyan interpretálható egy másik szubjektum? Az antropológiában, az irodalom- és történettudományban az 1980-as évekre tehető – főleg Hayden White történetfilozófiai munkáinak hatására – a történettudományi szövegek összekötése a fikcióval, elsősorban a kutatói szubjektivitás elfogadásával párhuzamosan. Tehát a fikció problémája nem pusztán az irodalomtudomány, hanem tágabb értelemben a társadalomtudomány és a társadalomelmélet közegében is jelen van. Szerepének megértése a szövegekben és a (kulturális) reprezentációkban azonban még évtizedekkel a *writing culture*-vita után is tudatos reflexiót és kritikát igényel. A fikció antropológiai, etnográfiai, történettudományi kritikai fogalma elfogadja, hogy a kutató előfeltevések és bizonyos narratívák alapján értelmezi tárgyát. Ennek felismerése az elfogultság diskurzusba emelését is jelenti.

Fikció és olvasó

Az olvasott és kimondott jelentések megkülönböztetése egymástól a fikció szerepét és működését erősíti. Paul de Man irodalomtörténész az olvasásallegóriák és szövegek (Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveinek) elemzése és dekonstruálása alapján bináris rendszerben gondolkodik: ahol a figurális alakzatok mellett a nyelv konstatív (megállapító) és performatív (kimondással egy időben a cselekvést is végrehajtó) funkciója a legfontosabb. De Man az olvasás fogalmát Marcel Proust *Az eltűnt id nyomában* című regényfolyamának olvasásáról szóló részei alapján értelmezi –

amit nem azonosít Proust olvasásról alkotott képével (De Man 2006). Paul de Man olvasás- és interpretáció fogalmát veszi alapul James Clifford az antropológiai szövegek rétegzettségének leírásakor. Megközelítésében sem az irodalmi, sem az antropológiai szöveg nem lezárt rendszer, és nem lehet egyféle olvasásmódot ráerőltetni (Clifford 1999). Eszerint a szövegek olvasója, a reprezentációk befogadója aktív szereplő, aki a különféle interpretációk metszéspontjában állítja elő azt a fikcióból és előfeltételezésekből összerakott narratívát, amely az adott szövegre alkalmazható. Clifford Geertz ezt viszi tovább a társadalomtudományi gondolkodás megváltozásáról szóló elemzésében, amelyben arra reflektál, hogy a társadalomtudomány már nem mechanikus és hierarchikus struktúra, hanem olyan plurális rendszer, amely szüntelenül változó jelentéseket hoz létre (Geertz 2001).

A posztmodern kor nyelvfelfogása szerint minden töredékes narratíva a világtapasztalat része, így a valóság és a nem-valóság (referencia vagy fikció) viszonya rendkívül összetett. Ahogy a kultúrával vagy szöveggel foglalkozó kutató, úgy e szövegek olvasója vagy a kiállítás látogatója is saját preferenciáival, képzeletével, tudásával, tapasztalatával és nyelvével dolgozik, amikor szövegek, tárgyak stb. segítségével történeteket hoz létre, politikai vagy poétikai kapcsolatokat tételez a tárgyak között. A nyelvhez hasonlóan a tárgyak is jelentéseket hordoznak. A kultúrák jelentéssel telítettsége ezáltal szövegszerűen olvashatóvá teszi a jelenségeket; ettől a gyakorlattól pedig elválaszthatatlan a fikció. A töredékes narratíva helyet ad az olvasó gondolatainak, a saját világok és tapasztalatok aktiválásának. A **fikcióval kialakított viszony** viszont nemcsak a szépirodalommal kialakított viszony, hanem annak konstrukciója is, hogy egy adott időpillanatban egy adott társadalom hogyan alakítja önelbeszélését. Ezt akár múzeummetaforának is tekinthetjük.

Hermann Veronika: Michel Foucault *A szavak és a dolgok* bevezetőjében Jorge Louis Borges *A John Wilkins-féle analitikus nyelv* című, sok szempontból múzeum- vagy könyvtármetaforaként is értelmezhető novellájából idézi a „kínai enciklopédia” néven híressé vált részt: amely szűkebben az osztályozás önkényességére, tágabban pedig a nyelvi jelentésadás, -tulajdonítás bizonytalanságára mutat rá (Foucault 2000). Foucault szerint a kínai enciklopédia olvasásakor saját gondolkodásunk határán járunk. *A szavak és a dolgok* egyik legfontosabb belátása, hogy a dolgokban kialakult rend csak bizonyos tekintet, bizonyos nyelv keretében létezik, melyeket a kultúra kódjai rögzítenek. Ezért lehetséges, hogy minden episztémé kialakítja a maga elbeszélési konvencióit, létrehozza a maga valóságát, amelyhez képest minden más csak „fikció”.

Fikció és történetmesélés

A nyelvben létrehozott rend és a fikció kapcsolatára, a tér nélküli gondolkodás létrehozására, illetve a **tér poétikus képzeté**nek megteremtésére izgalmas példákat találhatunk a szépirodalomban – mint például Orhan Pamuk *Az ártatlanság múzeuma* és Italo Calvino *Láthatatlan városok* című regényei (Pamuk 2010; Calvino 2012).

Hermann Veronika: A városok elbeszélésének kedvelt metaforája a palimpszesztus – amely

egyszerre a megőrzés és a felejtés metaforája –, hiszen akárcsak az egymásra rakódó szövegrétegek, a városok is különféle szimbolikus és valódi rétegekből tevődnek össze, ami a róluk írt szövegek fikciós jellegét is erősíti.

A kulturális antropológiában a helyet és a kultúrát egyaránt szövegszerűen megközelítő, útleírásokkal és önéletrajzi elemekkel dolgozó módszertan meghatározó műve Claude Lévi-Strauss francia etnológus *Szomorú trópusok* című monográfiájára. A kötetre az antropológia és az irodalomtudomány is gyakran hivatkozik: a kultúra narrativitása, a kultúra, a másik és a saját identitás történetmesélésen keresztül való létrehozásának gesztusa miatt. Lévi-Strauss trópusleírása viszont nem a megörökített őslakosok, hanem az antropológus élménye és önéletrajza. A *Szomorú trópusok* lerombolja, vagy legalábbis a végletekig kitolja a határt valóság és fikció között.

Más jellegű a hely és a kultúra kapcsolata egy másik nagy hatású műben, Orhan Pamuk *Az ártatlanság múzeuma* című regényében, illetve az abból létrehozott múzeum és szépirodalmi szöveg viszonyában. *Az ártatlanság múzeuma* egyszerre textuális és valódi hely, regény és múzeum, egyben valóság és fikció különös feszültsége: a regény vált ugyanis a Pamuk által Isztambulban alapított (2012) *Ártatlanság Múzeuma* alapjává. A szerző egyszerre komponált szöveget, tárgykollekciót és kiállítást, és mindkettőre kiterjesztette a fikciós jelleg működését. Az már Pamuk előtt is nyilvánvaló, hogy az irodalomtudomány és az antropológia szerzőségfogalma alapvetően alakult át az elmúlt évtizedekben, és ez a kiállítási és múzeumi terekre is hatással van. De Pamuk múzeuma nemcsak fikció, hanem egy irodalmi szöveg teresítése is – ami játékos, de nem veszélytelen vállalkozás.

Hermann Veronika: *Az ártatlanság múzeumának* narrátora, Kemal, aki egyben saját személyes (szubjektív) múzeumának gyűjtője és kurátora, egyben önmaga kommentátora. A valóságban viszont Pamuk hozza létre a múzeum gyűjteményét: bazárokból, bolhapiacokról és magángyűjteményekből. A regényben gyűjtött tárgyak a regény illusztrációjaként is értelmezhetők. A kiállítás katalógusa viszont a regény inverze: Pamuk a tárgyakat visszaírta a regénytől meglehetősen különböző kiállításkatalógus műfaji kódjaiba. Ezzel az értelmezési keret dekonstrukcióját végezte el.

A valóság és fikció egymásra játszásával nemcsak a befogadás kódjai sérülhetnek vagy keveredhetnek, hanem a befogadó is szerepváltáson megy át: egyszerre lesz a kiállítás olvasója és a szöveg látogatója, ugyanakkor a szöveg olvasója és a kiállítás látogatója. A szerepkörök ilyen mértékű egymásra csúszása és keveredése azonban nem minden múzeumtípus esetében szerencsés.

Frazon Zsófia: Míg Lévi-Strauss etnográfiáját az irodalomtudomány szépirodalomnak is látja, fontos kérdés, hogy Orhan Pamuk alkotását (szöveg, gyűjtemény és kiállítás egyben) a múzeumtudomány vajon múzeumnak látja-e. A kérdés 2014-től nemcsak költői, hanem jogos: az isztambuli Ártatlanság Múzeuma 2014-ben ugyanis elnyerte az European Museum Forum (EMF)

European Museum of the Year (Az Év Múzeuma) díját. Az indoklás szerint: az Ártatlanság Múzeuma „minden további nélkül a 20. század második felének isztambuli hétköznapjait dokumentáló történeti múzeumnak tekinthető, ugyanakkor az író azonos című képzelt szerelmi történetének önálló, tárgyiasult változata”. Az alkotás (a szöveg, a gyűjtemény és a kiállítás) viszont a fikció olyan mélységével dolgozik – a maga roppant következetes és műfajtudatos módján – ami a történeti múzeum számára nem célszerű megoldás: a hiteles forráskezelés és a hiteles történetmesélés szempontjából semmiképp.

Míg az irodalmi és az antropológiai történetmesélésben a fikció elsősorban a szerzői-kurátori gyakorlat része, addig a múzeumi gyakorlatban inkább a befogadói oldalon van jelentősége. Különösen a társadalmi múzeumok kontextusában kell óvatosan bánni a tények és az előfeltevések, a politikai olvasásmódok alkalmazásával, mert ez a megközelítés a fikciónak nem (csak) vonzó, hanem káros hatásaival is jár. A fikció egyszerre lehet műfaj, stratégia, gondolkodásmód és paradigma. Az irodalomelmélet és az antropológia fikciófogalma pedig találkozik is egymással: például a posztmodern utáni tudásfogalom változásában. Eszerint minden tudásforma és minden közösség egyfajta fikción alapul, hatósugarában a *szubjektív* és *objektív* értéktételező fogalmi érvényüket veszítik, és mindent áthat egyfajta szubjektív tapasztalat. A kultúrát szövegszerűnek tételező és akként olvasó diskurzusban a diszciplináris keretek, továbbá a kint és bent, a centrum és periféria, a saját és idegen határai részlegesen vagy teljesen felbomlanak. Ez a változás a múzeum és látogató, a látogató és kurátor, a kurátor és tárgy viszonyában is megjelenik.

Hermann Veronika

Irodalom

Anderson, Benedict 2006 *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. L'Harmattan Kiadó – Atelier, Budapest.

Arisztotelész 1974 *Poétika*. Ford., jegyz. Sarkady János. Magyar Helikon – Európa Könyvkiadó, Budapest.

Bennett, Tony 2014 A kiállítási komplexum. Ford. Beck András. In: Kékesi Zoltán – Lázár Eszter – Varga Tünde – Szoboszlai János (szerk.): *A gyakorlattól a diszkurzusig. Mvészetelméleti szöveggyűjtemény*. Magyar Képzőművészeti Egyetem Képzőművészet-elmélet Tanszék, Budapest, 24–50. <http://www.mke.hu/adat/szoveggyujtemeny.pdf>

Calvino, Italo 2012 *Láthatatlanvárosok*. Ford. Karsai Lucia. Európa Kiadó, Budapest.

Clifford, James 1999 Az etnográfiai allegóriáról. Ford. Vörös Miklós. In: N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*.

Kijárat Kiadó, Budapest, 151–180.

De Man, Paul 2006 *Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust-műveiben.* Ford. Fogarasi György. Magvető Kiadó, Budapest.

Foucault, Michel 2000 *A szavak és a dolgok: a társadalomtudományok archeológiája.* Ford. Romhányi Török Gábor. Osiris Kiadó, Budapest.

Geertz, Clifford 2001 *Az értelmezés hatalma.* Vál., összeáll. Niedermüller Péter. Ford. Andor Eszter et al. Osiris Kiadó, Budapest.

Jakobson, Roman 1969 *Hang-Jel-Vers.* Szerk. Fónagy Iván és Szépe György. Ford. Barczán Endre et al. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Lévi-Strauss, Claude 1973 *Szomorú trópusok.* Ford. Örvös Lajos. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Pamuk, Orhan 2010 *Az ártatlanság múzeuma.* Ford. Tasnádi Edit. Ulpius-ház kiadó, Budapest.

Néprajzi múzeum 2016 ©